

RANDOLPH BRAHAM:

Antiszemitizmus- és holocaust-felfogások a posztkommunista társadalmakban

Röviddel a II. világháború után az antiszemitizmus hagyományos vallási és modernebb, szekuláris-faji formáit újból felerősítették – és részben felváltották – annak új, politikai-ideológiai változatai. Ezek az új változatok a modern zsidó történelem ama két központi eseményének, nevezetesen a holocaustnak és Izrael állam ezt követő létrehozásának a torz beállítása révén fejlődtek ki, amelyektől – visszatekintve meglehetősen naiv módon – általánosan azt várták, hogy végső csapást mérnek majd az antiszemitizmusra. A szóban forgó két esemény elferdítését kezdetben a szélsőjobboldal lazán szervezett erői hangszerelték, majd tőlük átvette – és változó intenzitással kiaknáza – ezt a szélsőbaloldal, beleértve a kommunista államokat is. Bár tevékenységükben különböző ideológiák és egymással szemben álló politikai érdekek vezették őket, *ezek a különböző szélsőségek egyforma lelkesedéssel tették magukévá a modern antiszemitizmus-anticionizmus új változatait és az ebből következő Izrael-ellenességet, valamint a holocaust tényeinek eltorzítását, lekicsinylését, illetve nyílt tagadását.* Míg a holocaust meghamisítására, illetve kifejezetten letagadására irányuló törekvések *jobbról* indultak el, addig a cionizmus és Izrael elleni kampányt a *baloldal* kezdte el a negyvenes évek végén. Idővel ez a két változat összeolvadt az antiszemitizmus hagyományosabb, vallási és faji formáival, és mindkét szélsőség a maga ideológiai és politikai szükségleteinek megfelelően különböző módokon kombinálva használta fel őket.

A nyugati világban a mai antiszemitizmusnak ezt a két ikerszülöttét – a holocaust tagadását és az Izrael-ellenességet – elsősorban a különféle újjobboldali, neonáci és a fehér felsőbbrendűséget hirdető csoportok használták ki – eltérő intenzitással és sikerrel – a maguk céljaira.

Közülük messze a legveszélyesebbek és intellektuális szempontból a legbecstelenebbek az úgynevezett „történeti revizionisták”, vagyis azok a sarlatánok, akik a történelem meghamisítására – beleértve magának a holocaustnak a tagadását – specializálták magukat.¹ Visztasztató álláspontjukhoz a politikai-ideológiai alátámasztást gyakran olyan kelet-európai fasiszták szolgáltatták, akik mint az antikommunizmus bajnokai kaptak menedékjogot Nyugaton. Ezek a korábbi kollaboránsok – sokan közülük a náci időkben így vagy úgy aktívan részt vettek a zsidóellenes hajszában – nemcsak „igazolói történelmi dokumentumokat” szolgáltattak és

FOTÓ: KÖBÁNYAI JÁNOS

szolgáltatnak továbbra is – a holocaust tagadóinak és szövetségeseiknek –, hanem egyszersmind ideológiai igazolást is nyújtanak ezek tevékenységéhez.

A nyugati baloldal erői, ideértve a számos moszkovita kommunista, trockista és újjbaloldali csoportot, majdnem ugyanilyen hevességgel irányították propagandájukat mindenekelőtt a cionizmus és Izrael ellen. Bár ezek a baloldali erők az idők folyamán különböző álláspontokat alakítottak ki a holocaustról, hajlottak rá, hogy a saját *változó politikai érdekeikkel* összhangban ignorálják, lekicsinyeljék vagy eltorzítsák a zsidóság tragédiáját. Az ilyen változásokat nagyjából a kommunista világban és különösen a szovjet befolyási övezetben végbement drámai változások határozták meg: az antiszemitizmus és a holocaust felhasználása és az ezzel való visszaélés a korábbi szovjet blokk országokban a kommunista rendsze-

rek változó bel- és külpolitikájának az igényeit tükrözve. A II. világháború vége óta ez a politika két alapvető változáson ment át, mindkettő együtt járt a politikai, kormányzati és társadalmi-gazdasági struktúrát érintő átfogó átalakulással. Az első drámai változás a szovjet blokk 1948 utáni kialakulásával, a második pedig annak 1985 utáni felbomlásával függött össze.

A szovjet fázis

A szovjet blokk 1948-as megszilárdulását követően folytatott kül- és belpolitikájának negatív következményei voltak mind a térségben megmaradt zsidó közösségek, mind Izrael állam vonatkozásában. Ez azért volt különösen tragikus, mert a nácizmus által elpusztított hatmillió zsidó csaknem kilencven százaléka a II. világháború után a szovjet uralom alá került országokban élt. Sztálin zsidóellenes politikája, amely halála után gyakorlatilag változatlanul folytatódott egészen az 1980-as évek közepéig, a viszonylag kevés túlélőnek a közösségi élet újjáélesztésére vonatkozó reményeit és aspirációit könyörtelenül összezúzta.

A kommunista államok belső zsidóellenes beállítottságát a külpolitikában kiegészítette a virulens anticionizmus és az Izrael-ellenesség. Az utóbbi lényegében a szovjet külpolitika közel-keleti érdekeiben bekövetkezett változás következményének tekinthető. Miután kezdetben támogatták Izrael állam létrehozását, és ezzel egyszersem elérték egyik fő céljukat a Közel-Keleten – az angolok kivonulását Palesztinából –, a szovjet blokk államai hirtelen megváltoztatták külpolitikai orientációjukat. Felkarolták az arabok ügyét, hogy ezzel előmozdítsák saját hosszú távú stratégiai érdeküket – a nyugati befolyás térségből való kiszorítását. Ennek a geopolitikai célnak az elfogadása és Kelet-Közép-Európának az ezzel egyidejű sztálinista átalakítása egybeesett az első nagy szakadással a kommunista táborban: a nemzetközi kommunista mozgalom jellegéről és vezetéséről szóló szovjet-jugoszláv vitával. Az ezt követő antititóiista kampány hamarosan összekapcsolódott a kozmopolitizmus és a cionizmus, valamint az Izrael ellen meghirdetett könyörtelen kettős harccal. Néhány éven belül a zsidó vallásgyakorlatot és a zsidó kultúrát szigorú korlátozások alá helyezték, és bizonyos esetekben gyakorlatilag felszámolták. A Szovjetunióban például a zsidó művészet és irodalom vezető alakjait börtönbe zárták vagy meggyilkolták. Az állam és a párt vezető pozícióiból tisztogatásokkal kiszorítottak majdnem minden, a hatalom konszolidálásakor felhasznált zsidó származású kommunistát. A zsidókat fokozatosan eltávolították az akadémiai vezető állásokból, és drasztikusan korlátozták a zsidó hallgatók felvételét a felsőoktatási intézményekbe. A „burzsoá zsidókat”, akiket egyszerre üldöztek osztály- és vallási hovatartozásuk miatt, büntetőtáborokba deportáltak. Mivel a kivándorlás lehetőségei korlátozottak voltak, a zsidók közül sokan a teljes asszimilációval és saját kultúrájuk feladásával igyekeztek esélyeiken javítani, identitásukat és történelmi múltjukat még saját gyermekeik előtt is eltitkolva. Ennek ered-

ményeként a háború utáni zsidó nemzedékekből sokan úgy nőttek fel, hogy semmit sem tudtak a holocaustról vagy saját vallási-kulturális örökségükről.

A cionizmus és a kozmopolitizmus elleni sztálinista kampány nyomán nemcsak a zsidó vallásgyakorlat tűnt el szinte teljesen, hanem egyszersem drámaian változott a holocausttal szembeni hivatalos attitűd is. Az első, háború utáni években publikált, a holocausttal foglalkozó dokumentáris és történelmi munkákat kivonták a forgalomból. A holocaust tabuvá vált, fokozatosan az orwelli „emlékeztelyukba” süllyedt. Miközben a kommunisták sohasem tagadták a nácik által elkövetett iszonyatos bűnöket, sőt gyakran felhasználták ezeket saját totalitárius uralmuk fenntartásának igazolására, ugyanakkor szisztematikusan ignorálták vagy eltorzítva mutatták be az európai zsidóság tragédiáját. Egyszerűen elsiklottak a felett a tény felett, hogy a nácik specifikusan a zsidókat szemelték ki a teljes megsemmisítésre, és a zsidó áldozatok millióit gyakran a saját nemzeteik által szenvedett veszteségekhez számították. A pártvonalat tükröző tananyagoknak és kézikönyveknek köszönhetően a glasznoszty előtti nemzedékek úgy nőttek fel, hogy gyakorlatilag semmit sem tudtak a holocaustról. Az antiszemita kampányok intenzitása és a holocaust elhallgatásának vagy eltorzításának mértéke országról országra változott.

Ezt fogom bemutatni a viszonylag nagyobb számú zsidóság által lakott három ország, a Szovjetunió, Románia és Magyarország példáján.

Szovjetunió. A glasznoszty előtti érában a holocaust történelmi tényeit az egymást váltó kommunista vezetőgarnitúrák érdekeinek megfelelően forgatták ki. A legtöbb kiadvány, beleértve az enciklopédiákat és szakkönyveket is, a holocaustnak mint egyedülálló történelmi jelenségnek a jelentőségét alábecsülte, az eseményeket eltorzította vagy a legjobb esetben elhallgatta. Ez a tendencia gyakorlatilag a Szovjetunió összes tagköztársaságában nyilvánvaló volt.⁴ A szovjet hatóságok megtiltották a holocaustról szóló könyvek kiadását, és nem engedélyezték a már meglévők terjesztését.⁵ Másfelől viszont engedélyezték, ha nem éppen nyíltan bátorították zsidóellenes gyalázkodó művek, valamint a nácizmusról és a zsidóság tragédiájáról elferdített képet adó munkák terjesztését.⁶ A sztálini és hrucscsovi idők átlátáson – kizárólag a cionizmus, illetve a zsidó vallás, nem pedig a zsidók ellen irányulóknak álcázott – antiszemita brosúráit a brezsnyevi időszakban a holocaustot eltorzító „történelmi” munkák követték. Az 1967-es hatnapos háború után a párt történelmi-propagandistái antiszemita és Izrael-ellenes kampányuk részeként a holocaustért való felelősség jó részét is a cionistákra hárították. A cionista vezetőket nemcsak azzal vádolták, hogy a két háború között és a II. világháború alatt együttműködtek a nácikkal, hanem azzal is, hogy – Izrael élén állva – a háború után rasszista-imperialista politikát folytattak.⁷ Ezeknek a kifacsart marxista érvelést követő írásoknak jelentős részük teli volt durva antiszemita fel-

hangokkal: egyesek közülük megkísérelték „bizonyítani”, hogy számos náci vezető valójában zsidó volt, és hogy a zsidó tőkésék valójában Hitler mögött álltak. Mások azzal a céllal íródtak, hogy azt „igazolják”: a náci és a cionisták együttműködtek a zsidók elpusztításában. A legfelháborítóbb tézist talán a vezető szovjet „történelmi revizionista”, Lev Korneyev fejtette ki, aki nemcsak hogy megkérdőjelezte a zsidó áldozatok tényleges számát, hanem azt is állította – a nyugati neonáci vonalával összhangban –, hogy a holocaust „a cionista propaganda mítoszainak” egyike.⁹

Románia. A kommunista hatalom 1948 eleji megszilárdulását követően a holocausttal és általában a zsidókérdéssel kapcsolatos hivatalos álláspont radikális változáson ment át. A korábbi évek dokumentáris és tudományos jellegű publikációit olyan általános történelmi leírások váltották fel, amelyek csökkenti igyekeztek a zsidóellenességnek mint a fasizmus egyik összetevőjének a jelentőségét, és kiemelték annak állítólag a román néptől idegen voltát. Az uralkodó kommunista elitke változó szükségleteihez igazodva a fasizmussal – beleértve a hazai jobboldali radikális mozgalmakat és diktatúrákat is – foglalkozó történelmi munkák egy egyre inkább nacionalista jellegű interpretációt fogadtak el.

A nacionalista trend Gheorghe Gheorghiu-Dej uralma alatt kezdődött el, és utóda, Nicolae Ceausescu alatt (1965–89) nyert újabb lendületet. Miközben az antiszemitizmust törvényen kívül helyezték és a cionistaellenes kampányból hiányzott az Izrael-ellenesség¹⁰, a Ceausescu-rendszer elindította a saját „revizionista” programját általában a holocausttal és különösen a román zsidóság tragédiájával kapcsolatban. A holocaustot szinte nem is említették sem a sajtóban, sem az oktatás összes szintjén használt tankönyvekben. Az a viszonylag kis számú holocausttal kapcsolatos könyv, amely a pártállami hatóságok beleegyezésével megjelenhetett, vagy a zsidók ellen a nem románok, különösen a magyarok¹¹ által elkövetett bűnöket kívánta bemutatni, vagy azt akarta bizonyítani, hogy a romániai „tragikus incidensek” (beleértve az 1940–41-es iasi és bukaresti mészárlásokat) elsősorban a németek felbujtásának vagy közvetlen részvételének voltak köszönhetőek.

A Ceausescu-éra egész tartama alatt egyetlen objektív történelmi beszámolót sem engedtek publikálni a holocaustban való román részvételről. A román hatóságok és fegyveres erők részvételét a bukaresti, iasi és más városokban lezajlott zsidómészárlásokban, valamint a román és szovjet zsidóknak a Románia által megszállt Odesszában és Transznisztríában való tömeges legyilkolásában, rendszerint elhallgatták, letagadták vagy eltorzították.¹³ A zsidó áldozatok számát következetesen a lehető legkisebbnek tüntették fel, és a román katonák és csendőrök „alkalmi részvételét” az ilyen akciókban úgy magyarázták, mint a „szovjet rendszer Románia-ellenes akcióival szimpatizáló zsidó terroristák elleni elkerülhetetlen önvédelmi akciókat”.¹⁴ A háborúról szóló hivatalosan jóváhagyott történelmi munkák majdnem

kizárólag Románia szerepének „pozitív” aspektusait hangsúlyozták és hangsúlyozzák továbbra is. Azt tehát: Románia olyan ország volt, amely visszautasította, hogy részt vegyen a „végső megoldás” végrehajtásában, megvédte zsidó nemzetiségű polgárait és menedéket adott sok üldözött külföldi zsidónak.¹⁵

Magyarország. A holocaust viszonylag valóság-hűbb megközelítésében *Magyarország jelentette a figyelemre méltó kivételt a*

FELDMAN LÁSZLÓ:
AUSCHWITZI HEGEDŰS

FELDMAN LÁSZLÓ:
AKT

posztstálini korszakban. Ez nemcsak a Kádár-rendszer (1956–88) „nemzeti kommunizmusa” liberális programjának volt köszönhető, hanem a közel 80 ezer zsidót számláló – a Szovjetunió kivül a térségben a legnagyobb – zsidó közösséghez tartozó értelmiségiek erőfeszítéseinek is. Csekély számú kivétellel azonban a holocausttal foglalkozó tudományos és szépirodalmi munkákat rendszerint az Akadémián és az archívumokban dolgozó, kommunista zsidó értelmiségiek kezdeményezésére publikálták.¹⁷

Még Magyarországon is, éppúgy, mint a szovjet blokkban másutt és – melleleg megjegyezve – az összes többi, korábban náci uralom alatt állt országokban a II. világháborúval foglalkozó általános és népszerűsítő munkák nem zsidó szerzői hajlamosak voltak arra, hogy speciális nemzeti célok érdekében eltorzítsák a történelmi tényeket. Ezeknél a szerzőknél a legvilágosabban érzékelhető tendencia az volt, hogy a „népet” feloldozzák minden felelősség alól, anélkül, hogy megpróbálták volna differenciálni a viszonylag nagyszámú kollaboráns, a sajnálatosan kisszámú igaz ember és a népesség ama döntő többsége között, amely passzívan szemlélte zsidó honfitársai üldözését. Egy másik zavarba ejtő tendencia az volt, hogy a helyi Quislingeket úgy ábrázolták, mint hazafiakat, akik a náci érában megtették, ami tőlük tellett, hogy megvédjék a nemzeti érdekeket, így a németekre hárítottak minden felelősséget a zsidók elleni „túlkapásokért”. A történelmi valóságnak a „nemzeti becsület megőrzése” kedvéért való meghamisítása nemcsak a holocaustnak az európai népek II. világháború alatti általános szenvedéseivel való egybemérését és jelentőségének lebecsülését vonta maga után, hanem azt is, hogy a háborús időszak hatóságait (az őket támogató államhatalmi közegeket is beleértve) a nemzeti érdekek védelmezőiként ábrázolták. Az a viszonylag kisszámú szerző, aki elismeri saját honfitársai részvételét a zsidóellenes akciókban, hajlik arra, hogy úgy magyarázza ezt, mint kisszámú, félrevezetett szélsőséges csoport akcióját, mint valamely pillanatnyi eltévelyedést egy egyébként tiszteletre méltó történelmi múlton belül.

A posztkommunista korszak

A glasznosztty és a demokratizálás röviddel Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra jutása után megindított politikája hozta magával a második átfogó változást a szovjet blokkban. Szorosán együtt haladva a kommunista világrendszer gyakorlati felbomlásával és a szovjet blokk dezintegrálásával, ez a politika két egymással ellentétes eredményt hozott a zsidók és a holocaust státusát, illetve a velük kapcsolatos közéleti attitűdöt illetően. A politikai élet átalakulása és a többpárti parlamentáris rendszerek kialakulása a korábbi kommunista államokban magával hozta a zsidó élet újjáéledését, különösen a Szovjetunióban és Magyarországon. Lépést tartva a többi etnikai-nemzeti csoporttal, a zsidók is a nemzeti tudat újjáéledését élték meg, és létrehoztak egy sor önálló kulturális, vallási és politikai szervezetet. A

zsidó nemzeti büszkeséget és öntudatot az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele és a gazdasági és kulturális szálak ezt követő kialakulása erősítette meg. Sok asszimilált és látszólag teljesen a nem zsidó kultúra hatása alá került zsidó – különösen a holocaust túlélőinek gyermekei és unokái – újból erősen hangsúlyozni kezdte zsidó identitását. A kommunizmus elméleteiből és gyakorlatából kiábrándulva, a nyílt és rejtett antiszemitizmus megnyilvánulásaitól felbátorodva arra törekedtek, hogy felelősségük, illetve megőrizték magukban a zsidó életet és a zsidó értékeket. Különösen fontossá váltak számukra a korábban tabunak nyilvánított vitás kérdések. Kezdték nyíltan szembenézni olyan, egyre inkább kiéleződő problémákkal, mint az antiszemitizmus, a háború előtti rendszerek diszkrimináló politikája, a kommunista rendszerek hipokrizise a zsidókérdést illetően, és az európai zsidóság tragédiájának számos elágazása.

A parlamentáris demokrácia létrehozásával és a polgári szabadságjogok helyreállításával egyidejűleg azonban a demokratizálás és a glasznosztty politikája felszínre hozta a hosszú ideje elfojtott etnikai-nemzeti ellenségeskedéseket is. A szovjet blokk feldarabolódása és a kommunista rendszertől való megszabadulás révén keletkezett politikai feszültségek és gazdasági zavarok újból a belpolitika kényelmesen felhasználható eszközévé tettek a zsidókérdést és az antiszemitizmust. Még azokban az országokban is, ahol csak elhanyagolhatóan csekély számú zsidó népesség él. Amint azt az 1989 óta bekövetkezett politikai földrengések világosan mutatják, a kommunista internacionalizmus nem tudta megállítani a nacionalizmus áradatát Kelet-Közép-Európában. Francis Fukuyama tézise ellenére a szovjet kommunizmus összeomlása 1989-ben nem hozta magával sem a „történelem végét”, sem a liberális demokrácia diadalát.¹⁸ Valójában, úgy tűnik, a posztkommunista Kelet-Közép-Európa előtt álló számos politikai, társadalmi-gazdasági és etnikai-nemzeti probléma – amelyek olyannyira emlékeztetnek az első világháború előtti és a két háború közötti időkre – inkább „a történelemhez való visszatérést” jelenti. A politikai liberalizálás és a vele együtt járó piacosi és privatizációs folyamatok egy olyan térségben, ahol hiányzik mindenfajta demokratikus hagyomány – nem beszélve a pluralizmus és tolerancia hagyományáról –, a népességből dühödt, xenofóbiás, nacionalista-populista reakciókat váltottak ki. Ezek a folyamatok nemcsak elmérgesítették több korábbi kommunista állam között a viszonyt, hanem egyszersmind súlyosabbá tették az illető országokban élő etnikai-nemzeti kisebbségek helyzetét is. A területi és etnikai-nemzeti kérdések elmérgesedése, beleértve az antiszemitizmus terjedését is – sok évtizedes „internacionalista” nevelés után –, fájdalmas módon emlékeztet arra, hogy a xenofóbia és intolerancia mennyire mélyen gyökerezdik a térség népeinek politikai kultúrájában, vallásában és tradícióiban.

A kommunizmus összeomlása magával hozta az árnyalataiban az 1930-as évekre emlékeztető konzervatív-nacionalista-populista szenvedélyek fellobbanását. Akár-

csak a náci időkben, sok újonnan létrejött vagy reaktíválódott szélsőséges, idegengyűlölő csoport robbanásveszélyes keverékké egyesítette az antikommunizmust és az antiszemitizmust. *Ironikus módon, e* nemzeti-soviniszta csoportok legaktívabb tagjai között hatalmuk és kiváltságaik visszaszerzésére vágyó korábbi vezető kommunista hivatalnokok és volt állambiztonsági ügynökök is találhatók. Jóllehet ezek a csoportok csak a belpolitika periferiáin tevékenykednek, időnként sikerül ráirányítaniuk a közvélemény figyelmét a zsidóság és a kommunizmus közötti – különböző intenzitással ugyan, de az összes korábbi kommunista országban továbbra is hangsúlyozott – állítólagos kapcsolatra. Az idegengyűlölő szélsőségesek által hangoztatott nézetek közül az a leggyakoribb vád, hogy a zsidók felelősek a történelemben elkövetett minden gaztettért, Jézus meggyilkolásától kezdve egészen a kommunizmus pusztításaiig és a privatizálással és piacositással együtt járó jelenlegi problémákig. E vádak rendszerint a kelet-közép-európai társadalmak kevésbé művelt rétegeiben találunk a legtöbb hitelt, és itt veszik őket a legkomolyabban. Az okok között nemcsak a gazdasági zavarok által okozott nélkülözések és társadalmi feszültségek – így az *infláció, a munkanélküliség és az életszínvonal látható csökkenése* – szerepelnek, hanem az is, hogy több országban *magas közéleti posztokat antiszemiták töltöttek be.*¹⁹

A zsidók és a kommunizmus náci stílusú összekapcsolása több tényezőre vezethető vissza. Tény, hogy a kezdetekben a kommunizmust viszonylag nagyszámú zsidó lelkesen fogadta, abban a tévhitben, hogy az majd megoldást hoz az antiszemitizmus ősrégi csapására. A közülük kikerültek – legalábbis egy rövid ideig – aránylag nagy számban töltötték be vezető pozíciókat a bolsevik mozgalomban és néhány szovjet csatlósállam közvetlenül a háború után hatalomra került kormányaiban. Bár a *zsidó származású* kommunistákat a későbbiekben gyakorlatilag minden vezető párt- és állami pozícióból eltávolították, és a zsidók 1948 után talán minden más csoportnál többet szenvedtek a kommunizmus alatt, a kelet-közép-európai társadalmak széles rétegei továbbra is ragaszkodnak ehhez a szégyenteljes „kapcsolatelmélethez”.

A kommunizmus összeomlását követő politikai liberalizálódás és a nyomában járó gazdasági reformok egyszerre megint égetően előtérbe tolták a zsidókérdést a kelet-közép-európai politikában. A zsidókérdést felhasználta és továbbra is felhasználja egy sor különböző, országról országra változó létszámú és befolyású szélsőséges csoport és párt.²⁰ Az ilyen jellegű propaganda-kampányok – ide értve a hagyományos antiszemita és a „zsidó összeesküvéssel” kapcsolatos témák felmelegítéseit – előharcosai leggyakrabban újnácik, ultranacionalisták, köztük nagyszámú opportunistáknak és volt rendőrugynökök. Az antiszemita kampány a sajtóban, továbbá új, a kommunista–zsidó kapcsolatra összpontosító kiadványok és az antiszemitizmus hagyományos propagandaműveinek terjesztése révén folyik. Ez

utóbbiak közül messze a legnépszerűbb a *Cion Bölcsenek Jegyzőkönyvei*, a cári titkosrendőrség hírhedt hamisítványa, amelyet a nácik is hatékonyan felhasználtak a zsidók ellen.²² Bizonyos esetekben ezt a hamisítványt folytatásokban közölték, közvetlenül a Hitler *Mein Kampf*-jából származó részletek után.²³

A zsidókérdést, jóllehet áttételesebb módon, de a mérsékelt nemzeti-populista elemek is kiaknázták az 1988–89 utáni időszakban. A posztkommunista politika centrumtól jobbra eső sávjában számos jelölt – és tanácsadók – retorikáját festették alá a zsidókra mint a „másokra”, mint a *médiát* és a szabadfoglalkozások területét uraló idegen etnikai kisebbségre tett finom utalások. Ez párosult az olyan inszINUÁCIÓKKAL, hogy a nyugati orientációt követő liberális keresztény politikusok zsidó származásúak lennének. Magyarországon a vita arról is folyt, vajon a magyar zsidók zsidó vallású magyarok-e, ahogyan az establishmenthez tartozó zsidó vezetők és keresztény támogatóik állítják, vagy pusztán etnikai-nemzeti kisebbség, ahogyan egyes zsidó és a keresztény nacionalisták egyaránt erősítgetik.²⁵ A kérdés összefonódik az asszimiláció kérdéséről folyó vitával. Az utóbbit Magyarország egyik legünnepeltebb költője és írója indította el, aki amelletts kardoskodott, hogy a magyarországi zsidók, figyelembe véve bizonyos döntő, II. világháború utáni tapasztalatokat, néhány kivételtől eltekintve valójában nem asszimilálódhattak a magyarsághoz.²⁶

Romániában a zsidókérdés több választási kampány során összefonódott *Ion Antonescu, a Conducator* („Vezér”), rehabilitációjára való törekvéssel, akinek uralma alatt a romániai zsidóság meglehetősen nagy részét likvidálták. Teljes erővel kibontakozott a zsidók nélküli antiszemitizmus jelensége.²⁵

A zsidóellenes retorika vehemenciáját figyelembe véve, az antiszemitizmus nyílt megnyilvánulásai a térségben általában jelentéktelennek tűnnek. Közéjük tartozik temetők szórványos meggyalázása és a sírkövek felöntögetése, rasszista falfirkák terjedése és néha a zsinagógák elleni vandalizmus. Ezenfelül a demokratikusan megválasztott kormányok nemcsak gondoskodtak az antiszemita cselekmények megbüntetéséről, hanem felelősséget is vállaltak azért, hogy garantálják valamennyi polgárunk teljes jogegyenlőségét és állampolgári jogaik csorbíthatatlanságát.

A zsidóellenes kampány és az antiszemitizmus megnyilvánulásai általában összefonódtak a holocausttal szembeni negatív attitűddel. Az európai zsidóság elpusztítása és a különböző országokban szenvedett veszteségek, a kollaboráció és a felelősség kérdéseivel együtt, kényes és hevesen vitatott témákká váltak. A holocausttal szembeni attitűdök a vitában részt vevők politikai-ideológiai álláspontjaival együtt változtak – és változnak ma is. Ezek az attitűdök a holocaustnak a megmaradt fasiszták, neonácik és különféle helyi „revizionisták” részéről való tagadásától annak az idegenellenes nacionalisták általi eltorzításáig vagy lekicsinylésig terjednek. Végül pedig a mérsékeltéig, akik elis-

merik a zsidó tragédiát mint egy átfogó európai katasztrófa részét.

1989-ig a kelet-közép-európai „revizionisták” csaknem kizárólag antikommunista hőökként pózoló elmenekült kollaboránsok közül kerültek ki, akik főleg Nyugaton tevékenykedtek, politikai-ideológiai támogatást nyújtva a holocaust letagadásával foglalatostkodó neonáci elvbarátaiknak. Az 1985 utáni glasznoszty politikája felbátorította a kelet-európai antiszemita elemeket, akik így versengésbe kezdhettek nyugati elvbarátaikkal a holocausttal kapcsolatos „revizionizmus” propagálásában, még a kommunista rendszer megszűnése előtt. Kihhasználva az új szabadságjogokat a holocaust tényeinek önjelölt meghamisítói gyakorlatilag mindenütt színre léptek a korábbi kommunista világban. A holocaust eltorzítása és lekicsinylése rendszerint megint antiszemita, anticionista és Izrael-ellenes kirohanásokkal fonódott össze.²⁹ A „revizionisták” rágalmozó kampánya új lendületet vett az 1989 utáni időszakban. A második világháború – országaik „jó hírét és becsületét” védelmezni akaró önjelölt – krónikásai siettek utolérni nyugati revizionista kollégáikat, gyakran újra kiadva azok írásait.³⁰ Téziseik lényegében a már korábban, a nyugati „revizionisták” által előterjesztett tézisek új variánsainak bizonyultak.

Jóllehet a „revizionisták” tézisei felhőborítóak, talán még zavarba ejtőbb az, amikor tanúi vagyunk, hogy a posztkommunista éraban a hatalmon lévő elitek és közhivatalnokok hamisítják meg a történelmet. Antonescu marsall rehabilitálása jó példa erre. A történelmi múlt meghamisításában nemcsak az 1990 óta előtérbe került nacionalista politikusok jártak élen, hanem azok a prominens értelmiségiek is – *sőt elsősorban ők* –, akik korábban aktívan kiszolgálták Ceausescu totalitárius rendszerét. Antonescu fehérre mosásának nemcsak az a célja, hogy elködösítse Románia belépését a nácik háborús koalíciójába, hanem az is, hogy elkendőzzék a románok részvételét a hazai és a szovjet zsidók tömeges legyilkolásában.

Az ilyen hivatalos történelemhamisítás másik példája a *Franjo Tudjman*, Horvátország új elnöke adta, holocaustról szóló elemzés.³² Erősen vitatott könyvében az egykori kommunista vezető átveszi a „revizionisták” téziseinek egyik kulcselemét, megkérdőjelezve a holocaust során megölt zsidók számát. Meghamisítja a történelmet akkor is, amikor párhuzamot von a náciknak a zsidókkal, illetve a zsidóknak a palesztinokkal való bánásmódja között, és azt állítja, hogy ez utóbbi „a náci-fasizmustól a judeo-fasizmushoz vezető történelmi lépést” jelentett. Az a fő célja, hogy ha nem tudja is teljesen letagadni, legalább *minimálisnak tüntesse fel a horvát usztasák szerepét a szerbek, zsidók és cigányok tömeges legyilkolásában*, különösen *Jaszenovácon*, a hírhedt horvát koncentrációs táborban. A gyalázatos történelemhamisítást még tetézi azzal az állítással, hogy a táborban működő megsemmisítési apparátust nagyrésztben zsidók irányították.³³

Kelet-Közép-Európa korábban a tengelyhatalmakkal

szövetséges országaiban, így Bulgáriában, Horvátországban, Magyarországon, Romániában és Szlovákiában azok a sovíniszta nacionalisták támogatják a revizionistákat, akik fenn akarják tartani vagy helyre akarják állítani országaik jó hírét „a zsidók által propagált vádak és hazugságok” ellenében. Ezek a „hazafiak” rendszerint saját nemzetük bolsevizmus ellen viselt „igazságos háborújának” összefüggéseiben szemlélik a zsidók állítólagos háború alatti szenvedéseit. A zsidó veszteségeket, amennyiben létezésüket egyáltalán elismerik, úgy tekintik, mint elkerülhetetlen következményeit a háborúnak, amelyben minden nép veszteségeket szenvedett. Azt bizonygatják, hogy *a zsidók végül is a tengely elleni koalíció szövetségesei voltak, és valójában bolsevik terroristák, akikkel szemben a katonák és csendőrök nyújtotta védelmet kellett igénybe venni*. Ezenfelül hajlanak arra is, hogy a zsidók által szenvedett veszteségekkel – mint azok azonos súlyú megfelelőjét – szembeállítsák a szenvedéseket, amelyeket népeiknek a kommunista éra alatt a holocaustot túlélt zsidók okoztak. A holocaust tényeinek a nacionalista elferdítése rendszerint összekapcsolódik a zsidóság veszteségeinek minimalizálásával,³⁴ és azzal a váddal, hogy a túlélők a sztálinizmus lelkes elfogadásával a háború után voltaképpen bosszúálló politikát kezdtek saját népük ellen.³⁵ Ezek az önjelölt hazafiak egyszersmind helytelenítik, hogy a (szerintük zsidók által ellenőrzött) tömegkommunikációs eszközök állítólag túl sokat foglalkoznak a holocaustra való emlékezéssel, továbbá megkérdőjelezzik a zsidók állampolgári lojalitását is.³⁶ A holocaustról szóló megemlékezés eseményeit úgy tüntetik fel, mint a nem zsidók ellen irányuló propagandát. *Magyarországon ez a beállítás rendszerint azzal a váddal párosul, hogy a zsidók és támogatóik nem foglalnak állást a magyar kisebbségekkel szemben a szomszéd utóállamokban folytatott „népirtó politika” ellen*. Ezeknek az álhazafiaknak az álláspontját gyakran visszhangozzák gyűléseiken a *skinheadek és neonácik is*.

Az antiszemitizmusnak ezt a rejtett és a népesség nyugati befolyástól még érintetlen részének keresztény-nemzeti értékeire hivatkozó nacionalista-populista verzióját az új, demokratikusan választott állami vezetők ha nyíltan nem támogatják is, mindenesetre *elnézik*. Magatartásukat valószínűleg *inkább a politikai taktika szempontjai, mintsem a személyes meggyőződés motiválja*. Mindazonáltal azzal, hogy nem foglalnak állást egyértelműen jobboldali politikai támogatóikkal szemben (*kivéve, ha hazai vagy külföldi zsidó közönség előtt jelennek meg*), ezek az államférfiak az antiszemita és a holocaust elferdítői kezére játszanak.

A rövid életű szabad Német Demokratikus Köztársaság kivételével a korábbi szovjet csatlósállamok egyike sem tudott teljesen megbirkózni a holocaust emlékével. A hivatalos tagadás 40 esztendeje után Kelet-Németország első szabadon választott parlamentje 1990. április 12-én elismerte a németek közös felelősségét a zsidóknak a társadalomból való kizárásáért és legyilkolásáért, kárpótlást ajánlott fel, és bocsánatot

kért a világ zsidóságától.³⁷ Ezzel szemben az összes többi új, független állam csak sajnálkozását fejezte ki zsidó közösségeik tragikus sorsa felett, anélkül, hogy kárpótlast ajánlottak volna fel, nem is szólva bármilyen nyilvános nemzeti bocsánatkérésről.³⁹ Az új politikai elit, akárcsak az őket támogató történészek, hajlamosak rá, hogy a holocaust relativizálásával, az általános háborús szenvedésekkel való egybemosásával vagy egyszerű ignorálásával mossák tisztára saját nemzetük történelmi múltját. A zsidók szenvedéseit és veszteségeit gyakran csak saját, háború alatti veszteségeik *részeként* veszik tudomásul.

Nehéz megmondani, hogy ezeket a nézeteket milyen széles körben osztják a népesség nagy tömegei. A „történelmi revizionisták” és különböző szövetségeseik (beleértve a neonácikat és a skinheadeket is) a népességnek csak egy kis töredékét alkotják, és csupán a politikai élet periferiáin tevékenykednek. De ha a társadalmi-gazdasági feltételek a privatizálás és piacosítás hatása alatt tovább romlanak, ezek az erők potenciális veszélyt jelenthetnek az új, törekény demokratikus rendszerekre.

Miközben az új demokráciák még nem tudtak megbirkózni a holocaust emlékével, elődeiknél határozottabb álláspontot fogadtak el a zsidó állampolgári jogok védelmét és az antiszemitizmus elleni küzdelmet illetően. Ebbéli igyekezetükben támogatják őket a keresztény egyházak vezetői is, akik gyakran az antiszemitizmus elleni küzdelem kezdeményezői és erkölcsi vezetői. Az antiszemitizmus elleni kampány alkalmanként összefonódott a zsidó-keresztény megbékélés keresésével. A holocaust ráveti az árnyékát erre a kampányra is, mert a vallási és világi vezetők közül csak kevesen képesek arra, hogy a maga teljességében szembenézzenek vele. Magyarországon például az egyik első, aki ilyen megbékélésre hívott fel, *Tornai József* volt, a neves költő. A Magyar Demokrata Fórum első Országos Gyűlésén beszélve Tornai kijelentette, hogy nem lehet – és nem is szabad – vitába bonyolódni a holocaustról. Eljött az ideje annak, hogy a magyarok osztozzanak a nemzet közösségéből kiszakított áldozatok feletti gyászban. Ugyanakkor azonban elvetette, hogy bocsánatot kellene kérni a zsidóktól, mondván: a mai nemzedék ugyanúgy nem veheti magára a holocaustban való bűnösséget, mint ahogy nem veheti magára a felelősséget a magyar zsidók ellen a háború alatti magyar kormányok által elkövetett bűnökért sem. Tornai csak arra mutatott készséget, hogy elismerje: a magyarság felelős, mert nem tett megfelelő lépéseket a megbékélés felé a holocaust után.

1989. május 10-i történelmi jelentőségű ülésén a magyar parlament meghallgatta akkori elnökének, Szűrös Mátyásnak szenvedélyes beszédét, miszerint a nemzetek felelősek azért, hogy bátran és az igazsághoz hűen szembenézzenek saját történelmi múltjukkal. Szűrös egyértelműen elvetette az előítélet minden formáját, és tisztelettel adózott a Magyarországról deportált 600 000 magyar zsidó és 30 000 cigány emlékének. Még Szűrös is

szükségnek tartotta azonban, hogy a II. világháborúval általánosan együtt járó szenvedésekkel mossa egybe a holocaustot, egy kalap alá véve a faji alapon elpusztítottak – egy teljes megsemmisítésre ítélt nép – vértanúságát a magyar katonák háború alatti szenvedésével és veszteségeivel. Viszonylag biztatóak Magyarország újonnan választott vezetőinek a nyilvánosság előtt tett nyilatkozatai is. 1990. július 8-án egy, a holocaust magyarországi áldozatai előtt tisztelgő emlékmű leleplezésekor *Göncz Árpád* és *Antall József* egyaránt ékes szavakkal és nyíltan megbélyegezték az antiszemitizmust, és elkötelezték magukat a zsidó közösség jóléte és boldogulása mellett. Miközben bocsánatkérésnek nem adtak hangot, korábban magyar állami vezetőtől soha nem hallott hangon emlékeztek meg a zsidók mártíriumáról, a holocaustot az emberi történelem legszörnyeteljesebb eseményének minősítették.

Talán még inkább bizalomra ad okot néhány keresztény egyházi vezető állásfoglalása. Felismerve az antiszemitizmusban rejlő potenciális társadalmi veszélyeket, ők lépéseket tettek, hogy megállítsák az áradatot. Saját demokratikus álláspontjukra és országuk nemzetközi image-ére gondolva követték *II. János Pál pápa* kezdeményezését, elítélve az antiszemitizmust mint *Isten és az emberiség elleni bűnt*. Különösen erőteljesen hallatták hangjukat ebben a vonatkozásban a *Magyar Református Egyház* és a *Lengyel Római Katolikus egyház vezetői*. 1990. június 12-én nyilvánosságra hozott állásfoglalásában a Magyarországi Református Egyház Zsinata kifejezte fájdalmát a holocaust felett, és elismerte, hogy az Egyház „*hitben és tettekben gyengének*” bizonyult a háború alatt. Miközben nem ismerte el világosan Magyarország részvételét a „végső megoldás” végrehajtásában, az állásfoglalás deklarálta, hogy a zsidó-keresztény viszonyt illető kérdésekben az Egyház „*újra és újra felelősséget és bűnbánatot kell hogy hirdessen*”.⁴²

A lengyelországi római katolikus egyház püspökei talán még keményebb álláspontot foglaltak el. Egy Lengyelországban 1991. január 20-án az összes katolikus templomokban felolvasott, a zsidó-keresztény kapcsolatokról és az antiszemitizmusról szóló pásztorlevelükben a püspökök kifejezésre juttatták „*mélységes meggyőződésüket, hogy valamennyi antiszemita incidens ellentétes az Evangélium szellemével*”. A pásztorlevél bocsánatot kért *ama lengyelek nevében, akik közönyösek maradtak a zsidók sorsa iránt, vagy halálukat okozták, a pásztorlevél ugyanakkor szükségesnek tartotta emlékeztetni a híveket azokra az igazságtalanságokra, melyeket a háború után a kommunista hatóságok követtek el, és amelyekben „zsidó származásúak is részt vettek*”.⁴³

Az antiszemitákkal és a holocaust tagadóival szembeni határozott fellépés elmulasztásának közvetlen hatása lehet a valódi parlamentáris demokráciák jövőbeni fejlődésére Kelet-Közép-Európában. Az antiszemitizmus és a holocaust közötti kapcsolat vitán felül áll. Az antiszemitizmus sok éven át a demokráciák egészségi állapotának érzékeny és lényegében pontos barométere, különösen a világnak ezen a pluralizmus és a tolerancia

hagyományait nélkülöző részén. Amiképpen az 1930-as évek antiszemitizmusa megnyitotta az utat a „végső megoldás”-hoz, a holocausttal való őszinte szembenézés elmulasztása a glasznoszty utáni időszakban ismét bátorítást adhat az antiszemitizmus terjedésének.

Annak minden borzalmas társadalmi következményével együtt.

JEGYZETEK

1. Ezekkel az ultrajobboldali csoportokkal kapcsolatban a részleteket l.: R. L. Brahm Historical Revisionism and the New Right (Történelmi revizionizmus és az új jobboldal) in: *Remembering for the Future. The Impact of Holocaust on the Contemporary World* (Emlékezés a jövő számára. A holocaust hatása a mai világra. Oxford, Pergamon Press, 1988, 2093–2103. old.), valamint R. L. Brahm: *Revisionism: Historical, Political, and Legal Implications* (Revizionizmus: történelmi, politikai és jogi vonatkozások) in: *Comprehending the Holocaust – Historical and Literary Research* (Megérteni a holocaustot: történelmi és irodalmi kutatások. Szerk.: Asher Cohen és mások, Frankfurt am Main, Verlag Peter Lang, 1988) 61–96. o.

2. A zsidókkal szembeni intolerancia mértéke országról országra változó volt Kelet-Közép-Európában. Általánosan elfogadott tény, hogy a legsekélyebb Bulgáriában és Jugoszláviában volt, ebben a két szláv országban, ahol gyakorlatilag semmilyen hagyománya sincs a népi antiszemitizmusnak.

3. Ez volt a helyzet például a holocaustról szóló *Cartea Neagră-val* (Fekete Könyv) Romániában, amelyet 1946–48 között publikált Matias Carp, a zsidó közösségek romániai föderációjának korábbi titkára. Magyarországon a háború utáni első években kiadott számos dokumentumgyűjtemény és zurnalisztikus-történelmi munka, köztük Lévai Jenő és Munkácsi Ernő könyvei, hozzáférhetetlenné vált. L. még az 5. sz. jegyzetet.

4. A holocaustot például pozitívabban kezelték Észtszországban, egy olyan tagköztársaságban, ahol viszonylag kevés zsidó élt, és az antiszemitizmusnak gyakorlatilag nem volt hagyománya. Részleteiben l. Zwi Gitelman: *History, Memory and Politics: The Holocaust in the Soviet Union* (Történelem, emlékezet és politika: a holocaust a Szovjetunióban) in: *Remembering for the Future*, id. mű. 2209–2225. o.

5. Ez volt a helyzet például az Ilja Ehrenburg és Vaszilijsz Grossman által összeállított *Fekete Könyv*-vel. A kampány részleteit illetően l. William Korey In *History's Memory-Hole. The Soviet Treatment of the Holocaust* (A történelem emlékezet-lyukában. A Holocaust kezelése a Szovjetunióban) in: *Contemporary Views on Holocaust* (Mai nézetek a holocaustról. Szerk. Randolph L. Brahm; New York: Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1983) 145–56. o.

6. L. például Trofim L. Kicsko: *A judaizmus szépitgetés nélkül c. művét*, amely nemcsak megismétli az ósrégi antiszemita kliséket, hanem a Stármerére emlékeztető antiszemita karikatúrákat is közöl.

7. Ebben a kategóriában l. Jurij Ivanov: *Vigyázat: cionizmus!* c. könyvét (Moszkva, Progress Publishers, 1970) 174. o. Ugyanezt a tézist fejtette ki Vlagyimir Bolsakov, a párt egyik vezető propagandistája a *Pravda*-ban 1971 februárjában megjelent kétrészes cikkében.

8. Ezt a felháborító tézist egyebek között M. S. Gus fejtette ki *The Madness of Svastika* (A horogkereszt örülete; 1972) c. könyvében. Ennek a propagandamunkának a rövid elemzését l. Korey: id. mű. Ugyanezt a témát fejtegette egy magyar neonáci, Mónus Áron; *Összeszküvés: a nietszchei birodalom* c. könyvében.

9. Kornyejev munkáját: *A cionizmus osztálytartalma*, 1982-ben adták ki. Bővebb részleteket l. William Korey: *Soviet Treatment of the Holocaust: History's Memory Hole*. In: *Remembering for the Future*, id. mű. 1357–65. o. L. még Alfred D. Low: *Soviet Jewry and Soviet Policy* (Szovjet zsidóság és szovjet politika) Boulder, Co: Social Science Monographs, 1990). 249. o.

10. Románia volt az egyetlen kommunista állam, amely visszautasította az Izraellel való diplomáciai kapcsolat megszakítását a Hatnapos Háború után.

11. Ebbe a kategóriába tartoznak például Oliver Lustignak az

1940 szeptemberétől 1944 őszéig magyar megszállás alatt állt Észak-Erdély zsidóságának tragédiájával foglalkozó könyvei. L. még: *Horthyist-Fascist Terror in Northwestern Romania September 1940–October 1944* (Horthy-fasiszta terror Északnyugat-Romániában 1940. szeptember–1944. október) szerk. Mihai Fatu és Mircea Musat (Bukarest, Meridiane Publishing House): 328. o. Ez a helyzet a zsidó közösség vezetősége által a Ceausescu-érában kiadott egyetlen, holocausttal foglalkozó könyvecskével is: *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupatia horthysta* (Emlékeztek. 40 éve az észak-erdélyi zsidók horthysta megszállás alatti lemeszárlásának. Bukarest. Federatio Comitatorilor Evreiesti din Republica Socialista România, 1985) 70. o.

12. Az események ilyen kezelésének egyik példája A. Karetki és M. Covaci munkája: *Zile Insingerate la Iasi*. 1941. (Véres napok Jaşiban; Bukarest Editura Politica 1978; 127. o.) A kérdés teljes, dokumentált áttekintését l. Radu Ioanid *How Romania Reacted to the Holocaust, 1945–1990* (Hogyan reagált Románia a holocaustra, 1945–1990) in: *The World Reacts to Holocaust* (A világ reakciói a holocaustra. Baltimore, John Hopkins University Press előkészületben).

13. Romániának a holocaustban való részvétele részleteit illetően l. Raoul Hilberg *The Destruction of the European Jews* (Chicago, Quadrangle Books, 1961) és másutt. L. még: I. C. Butnaru: *Holocaustul uitat* (Az elfelejtett holocaust. Boston, a szerző kiadása 1985, 527. o.).

14. A szerzőnek Romániában mind a Ceausescu-éra alatt, mind azután tett látogatásai során számos magas rangú román tisztviselőt ez a magyarázat adta.

15. Míg Ion Antonescu marsall, Románia vezetője a háború alatt megengedte a besszarábiai és észak-bukovinai zsidók Transznisztriába való deportálását, ugyanakkor elutasította a nácioknak a „végső megoldás” végrehajtására vonatkozó követelését 1942 augusztusában: 1944-ben, a magyar zsidók deportálása idején Románia menedékkévé vált annak a néhány ezer magyar zsidónak is, aki át merte lépni a határt. Részleteket l.: Randolph L. Brahm: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. (A magyar holocaust. New York: Columbia University Press, 1981) 902–913. o.

16. A kivételek között meg kell említenünk Szász György: *Egy előítélet nyomában* (Budapest, Magvető, 1976, 287. o.) és Nemeskürty István: *Rekvium egy hadseregért* (Bp., Magvető, 1972) c. könyveit.

17. A Magyarországon a glasznoszty előtti periódusban kiadott számos tudományos, népszerűsítő és dokumentáris jellegű munkáról tájékozott: R. L. Brahm: *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography* (A magyar zsidóság katasztrófája. Válogatott és annotált bibliográfia, New York: Institute for Holocaust Studies of the City University of New York, 1984., 501. o.) L. még: Randolph L. Brahm: *Hungary Reacts to the Holocaust*. (Magyarország reagálása a Holocaustra) in: *The World Reacts to the Holocaust*, id. mű.

18. L.: Francis Fukuyama: *The End of the History and the Last Man* (A történelem vége és az utolsó ember; New York: The Free Press 1992).

19. A Gorbacsov-éra alatt a Szovjetunióban például két közismert antiszemita – Valentyin Raszputyin és Venyamin Jarin – is tagja volt a 15 tagú elnöki tanácsnak.

20. Szemben Bulgáriával és Jugoszláviával (kivéve Horvátországot), ahol az újonnan létrejött nacionalista csoportok közül csak kevésnek van specifikusan zsidóellenes programja, a korábbi Szovjetunióban és Lengyelországban viszonylag nagyszámú marginális nacionalista párt fogadott el ilyen célkitűzéseket. A korábbi Szovjetunióban a messze legismertebb ilyen párt a Pamjaty. Lengyelországban a legbefolyásosabb zsidóellenes pártok: a Nemzeti Párt és a Lengyel Nemzeti Közösség–Lengyel Nemzeti Párt. A többi kelet-közép-európai volt kommunista államban a sovinszta-nacionalista szervezetek és pártok egy sor különböző hazai és nemzetközi tényező miatt úgy döntöttek, hogy nem vetik fel teljes erővel – bár nem is kerülnek meg teljesen – a zsidókérdés és az antiszemitizmus témáját. Az ilyen nagyobb szervezetek és pártok közé számíthatjuk a Szlovák Nemzeti Pártot Csehszlovákiában, a Keresztény-Nemzeti Unió–Magyar Nemzeti Pártot és a Magyarok Nemzeti Szövetségét Magyarországon, a Romania Maré Romániában, és a Horvát Demokratikus Uniót, illetve a Horvát Jogpártot Horvátországban.

21. Lásd ebben a kategóriában például Nika Nikolov *Svetonata Konspiratsiya* (A világ-összeesküvés) és Vladimir Svintila *Kladenetsat na malchanieto* (A hallgatás forrása) c. Bulgáriában kiadott műveit.

22. Bulgáriában antiszemita cikkek elsősorban a *Duma* (A szó), *24 Chasa* (24 óra) és *Zora* (Hajnal) c. lapokban jelentek meg. Csehszlovákiában ilyen cikkek jelentek meg többek között a *Sredocesky Express*-ben, Magyarországon a fő antiszemita orgánomok a *Szent Korona* és a *Hunnia*, Romániában pedig a *Romania Mare* (Nagy Románia) és az *Europa*. Romániával kapcsolatban a részleteket l.: Michael Sharif: *Anti-Semitism Without Jews in Romania* (Antiszemitizmus zsidók nélkül Romániában) Report on Eastern Europe (Free Europe Committee) 1991. jún. 28. 20–32. o.

A *Cion Bölcséinek Jegyzőkönyvei*-t gyakorlatilag az összes korábbi kommunista országban terjesztik. Újságokban folytatásokban közölték, és kiadták könyvalakban is. Részletesen l. *Research Report* id. mű. L. még: *The Danger of Antisemitism in Central and Eastern Europe in the Wake of 1989–1990*. (Az antiszemitizmus veszélye Közép- és Kelet-Európában 1989–90. eseményeit követően). Szerk.: Jehuda Bauer. Jeruzsálem, a jeruzsálemi Héber Egyetem kiadása, 1991. 107. o.

23. A *Mein Kampf* részleteit folytatásokban közölte például a *Vöjnenno-Isztoriceszkij Zsurnal* (Hadtörténelmi Szemle), a Szovjet Nemzetvédelmi Minisztérium Viktor J. Filatov által szerkesztett orgánuma. Az ezzel kapcsolatos háttér-információkat l. a *The New York Times* 1991. jan. 7-i számában. L. még Vladimir Nosenko: *The upsurge of Antisemitism in the Soviet Union in the Years of Perestroika: Background and Causes* (Az antiszemitizmus feléléde a Szovjetunióban a peresztrojka éveiben: háttér és okok.). In: *The Danger of Antisemitism* (id. mű.) 83–93. o.

24. Magyarországon például ezt a nézetet fejtette ki Csurka István, az országos hírű író, és a Magyar Demokrata Fórum egyik vezető nacionalista-populista ideológusa. 1990. jan. 14-én tartott rádióbeszédében például arra hívta fel a magyarokat, hogy „ébredjenek rá” azokra a veszélyekre, amelyeket egy „törpe kisebbség” jelent, mely félt, hogy átveszi a hatalmat az országban, ami világos utalás volt a rivális Szabad Demokraták Szövetségéhez kapcsolódó zsidó értelmiségiekre, köztük az egykori kommunistákra.

25. A részleteket l. István Deák: *The Danger of Antisemitism in Hungary* (Az antiszemitizmus veszélye Magyarországon) in: *The Danger of Antisemitism in Central and Eastern Europe ...* id. mű. 53–61. o.

26. *Nappali hold* c. félig önéletrajzi jellegű írásának a *Hitel* c. folyóirat 1990. IX. 5. számában közölt második folytatásában Csoóri Sándor Kossuth-díjas költő egyebek között azt állította, hogy: „A Tanácsköztársasággal, a Horthy-korszakkal, de különösen a vész-korszakkal (a zsidók és nem zsidók közötti) összeforradás lehetősége megszűnt. Természetesen mindig voltak és lesznek is Szerb Antalok, Radnótiak, Sárközi Györgyök, Vas Istvánok, Harag Györgyök, Orbán Ottók, Konrád Györgyök, Faludy Györgyök és Zala Tamások, de, ahogy manapság egyre határozottabban érződik, fordított asszimilációs törekvések mutatkoznak az országban, a szabadelvű magyar zsidóság kívánja stílusban és gondolatilag »asszimilálni« a magyarságot.”

27. L. Raphael Vágó: *Antisemitism in the New Romania* (Antiszemitizmus az új Romániában) uo. 63–74. o.

28. Magyarországon és a korábbi Szovjetunió kivételével Kelet-Közép-Európában viszonylag kevés zsidó maradt. 1990-ben Bulgáriában 5-8000 zsidó élt, Csehszlovákiában a becslések 5000-től 8000-ig terjedtek, Lengyelországban 4000-től 10 000-ig, Romániában kb. 17 000-en voltak, Jugoszlávia korábbi területén pedig kb. 5000-en.

29. L. például Josef Sebasta könyvét: *V-zemy zaslibene?* (Az ígért földjén?) Prága, Melantrich, 1987).

30. Magyarországon a *Hunnia* és a *Szent Korona* a revizionista nézetek legaktívabb terjesztője. Lásd pl.: Padányi Viktor *Néhány szó a zsidó katasztrófáról* c. cikkét. A cikk voltaképpen részlet a szerző *A nagy tragédia* c., eredetileg Ausztráliában (Minerva könyvek sorozat) 1977-ben kiadott munkájából. A *Hunnia* újra közölte nyugati „revizionisták”, köztük Marc Weber cikkeit is.

31. L. az 1. sz. jegyzetet.

32. L. Tudjman *Bespuca – Povjesne Zbiljnosti* (Parlagon hagyott

földek – a történelmi igazság) c., 1988-ban megjelent, majd 1989-ben és 1990-ben újra kiadott könyvét.

33. Tudjman könyvének éles szemű ismertetését l. Robert Kaplan *Croatianism* c. cikkében (*The New Republic*, New York, 1991. nov. 25. 16–18. o.) Horvátország elnökeként az Egyesült Államokban tett utazása során Tudjman azt állította, hogy könyvét pontatlanul fordították, és az állítólag antiszemita részeket kontextusukból kiragadvá idézték. Utalt arra is, hogy ő soha nem volt antiszemita, és harcolni fog az antiszemitizmus minden megnyilvánulása ellen.

34. Az arcátlanabb revizionisták és nacionalisták azt erősítették, hogy a legtöbb zsidó életben maradt, és a háború után visszatért, vagy más országokba, így Ausztráliába, Kanadába, Izraelbe, az Egyesült Államokba és Nyugat-Európába emigrált.

35. Magyarországon például Szendi József, egy jelenleg a floridai Sarasotában élő volt csendőr az MDF miskolci szervezete segítségével publikálta emlékiratait. Miközben hallgat szerepéről a zsidók 1944-es gettózásában és deportálásában, a szó szoros értelmében büszkélkedik a bujkáló zsidók és náciellenes magyarok lefogásában való részvételével. L.: *Csendőrsors. Herédárnemetől Floridáig*. (Miskolc: a Magyar Demokrata Fórum miskolci szervezetének kiadása, 1990) 211. old.

36. Ebben a műfajban l. Benedek István írásait. Cikkei közül sok megtalálható *Hetvenhét* c. memoárszerű könyvében.

37. A náci bűnökért való keletnémet bocsánatkérés szövegét l.: *The New York Times*, 1990. április 13.

38. Magyarországon például megtalálta a lehetőséget arra, hogy 1991. jún. 26-án törvényt fogadjon el azok kárpótlásáról, akiknek tulajdonát a kommunisták törvénytelenül kisajátították, de elhalasztotta a döntést egy ehhez hasonló, a náci érásban tulajdonuktól megfosztottak érdekében hozandó törvény ügyében. *Ironikus módon sokan azok közül a korábbi náciak és kollaboránsok közül, akik 1939–45 között zsidó tulajdont szereztek, kárpótlást fognak kapni, de közben sokan attól félnek, hogy mire a náci áldozatokra vonatkozó törvény is hatályba lép, a kárpótlást érdemlőnek ítélt túlélők száma nagyon kicsi lesz.*

39. Lech Walesa, aki tett néhány antiszemita megjegyzést a lengyel elnökválasztási kampány során – megjegyzéseket, amelyekért a választások után mentegetőzött –, 1991-es izraeli látogatása során *bocsánatot kért a zsidó néptől*. A Knesszet előtt többek közt kijelentette: „Bár a népirtás bennünket, lengyeleket is sújtott, ez nem volt olyan borzalmas, mint a Soa, és nem tekinthető azsal egyenértékűnek... Segítettünk a zsidókon, úgy, ahogy tudtunk... Voltak közöttünk gonosztevők is. Én keresztény vagyok, és nem szabad a mindkét nemzetet ért szenvedések mértékét emberi mércével mérlegelnem. Itt, Izraelben, a ti születésetek és újjászülésetek földjén kérem a ti bocsánatokat...” *Research Report*, id. mű. 33. o. A lengyel antiszemitizmus bizonyos aspektusainak éles szemű elemzését l. Abraham Brumberg *Poland, the Polish Intelligentsia and Antisemitism* (Lengyelország, a lengyel értelmiség és az antiszemitizmus) c. cikkében. *Soviet Jewish Affairs*, London, 20, nos. 2–3, 1990. 5–25. o.

40. Tornai József: *A kiengesztelődés pillanata. Magyar Nemzet*, Budapest, 1989. márc. 25.

41. Beszédek részleteit l. az *Új Élet* 1990. júl. 15-i számában.

42. A nyilatkozat szövegét l. az *Új Élet* 1990. aug. 1-jei számában. Az angol változatot l.: *Christian-Jewish Relations*, London, 23. no. 1. 1990. 43–45. o. A református egyház hasonló állásfoglalás kiadását tervezte már 1946-ban, de ezt akkor az egyház fejének, Ravasz László püspöknek a vétója megakadályozta. A református egyház kezdeményezését követte a katolikus egyház, Magyarország legnagyobb keresztény felekezete.

43. *The New York Times*, 1991. jan. 20.

SZALAI MIKLÓS FORDÍTÁSA

Randolph Braham az University of New York City professzora. Előadását ez év június 19-én olvasta fel Párizsban az Ecole Normale Supérieure szervezte nemzetközi konferencián. Nyomatásban itt jelenik meg először.